

УДК 327.1

Теоретичні передумови розуміння сучасної багатополлярності

Сергій Кононенко,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник,

завідувач відділу

Інституту всесвітньої історії

Національної академії наук України

Skononenko39@gmail.com

Статтю присвячено теоретичним передумовам сучасного розуміння багатополлярності, що визначається як одна з історичних можливостей, котрі простежуються в міжнародних відносинах. Виокремлено дві базисні засади міжнародних відносин – структурно-матеріальна й структурно-ціннісна, сформульовано основні форми взаємодії між ними. Визначено основні різновиди багатополлярності : одномірна, багатомірна, перехідна, часткова.

Ключові слова: багатополлярність, міжнародні відносини, владносилова конфігурація, ціннісна конфігурація, система міжнародних відносин.

Kononenko Serhiy. Theoretical preconditions of modern multipolarity understanding. *Theoretical preconditions of the modern understanding of multipolarity as one of the historic opportunities that are observing in international relations are considered in the article. Two basis (value and material) of international relations, as well as four patterns of their correlation are formulated. Different types of multipolarity: one-dimensional, multidimensional, transitional and partial are defined.*

Keywords: multipolarity, international relations, power configuration, value configuration, international system.

Кононенко Сергей. Теоретические предпосылки понимания современной мультиполлярности. *Статья посвящена теоретическим предпосылкам современного понимания многополлярности, присутствующей в современных международных отношениях как одна из многих исторических возможностей. Выделены две базисные основы международных*

Сергій Кононенко

отношений – структурно-материальная и структурно-ценностная, сформулированы основные формы взаимодействия между ними. Определены основные разновидности многополярности: одномерная, многомерная, переходная, частичная.

Ключевые слова: многополярность, международные отношения, силовая конфигурация, ценностная конфигурация, система международных отношений.

Багатополярність є однією з провідних тематик сучасного міжнародно-політичного й зовнішньополітичного дискурсу. Хтось ганить її як пережиток минулого та джерело конфліктів і нестабільності; хтось вважає найкращим структурним засобом від домінування й гегемонізму; хтось згадує із консервативною ностальгією, прославляючи великодержавну велич, аристократичну дипломатію, холодний розрахунок і владно-силову рівновагу. Проте у всіх цих випадках йдеться більше про риторику „багатополярності”, ніж про „багатополярність” як пізнавальний концепт і форму осмислення міжнародних відносин, подібно Дж. Най і Р. Кохейн закликають розокремлювати теорію й риторику „взаємозалежності” [1, с. 4].

Розподіл влади (певне „розташування сил” чи владну конфігурацію) слід вважати об’єктивно-матеріальною основою політичних відносин і міжнародно-політичних зокрема. Другою об’єктивною основою цих відносин є розподіл цінностей (певна ціннісна констеляція, „розташування цінностей” чи ціннісна конфігурація). Владно-силова конфігурація і конфігурація ціннісна постають специфічним проявом присутньої дуальності соціальної дії – дуальності смислу й чину. Обидві конфігурації пов’язані нормативно-інституційно-поведінковим прошарком, а їх структурні властивості визначають рівень розвитку й будову зазначеного прошарку.

Існує декілька варіантів поєднання цих двох базисів (духовного й матеріального) міжнародних відносин, серед яких передусім виокремлюються такі: констеляція антагоністичних цінностей (світова ціннісна конфігурація компонується протилежними системами цінностей) та нерівний розподіл влади (владно-силовий дисбаланс); єдина система цінностей (неантагоністична констеляція) та рівний розподіл влади; антагоністичні цінності та рівний розподіл влади; єдина система цінностей та нерівний розподіл влади. Міжнародні відносини в рамках першої моделі найбільш конфліктогенні, а в рамках другої – найбільш мирні, третя модель передбачає розкол світу на більш-менш мирно співіснуючі ворогуючі блоки, четверта приблизно описує інтеграційний поступ у напрямку світового суспільства. Останній тип міжнародних відносин міститиме найбільш розвинений нормативно-інституційно-поведінковий прошарок. В рамках третьої моделі цей прошарок буде розвиненим помірно.

Натомість, перша і друга модель передбачають або максимально високий рівень розвитку нормативно-інституційно-поведінкового прошарку, або ж його мінімальну розвиненість.

Теоретичне осмислення міжнародних відносин, на відміну від риторичних вправ з їх приводу, потребує надійних й продуктивних вихідних концептуальних засад. Одним з ключових елементів цих засад є система уявлень, що стосується владних відносин, владного розподілу, владної рівноваги. Влада є матерією і політичних відносин загалом, і міжнародно-політичних зокрема. Ці відносини є по суті владними, тобто відносинами з приводу влади і навколо влади – з приводу її вироблення, докладення, розподілу. Суб'єкти міжнародно-політичних відносин виробляють і накопичують владно-силовий ресурс та докладають його в своїх національних інтересах. Об'єктивним наслідком такої діяльності постає певний (об'єктивний) розподіл влади. Причому, найважливішим у політичних відносинах і політологічному аналізові є цей розподільчий момент, адже ще Д. Істон зазначав, що політика є по суті розподільчим різновидом суспільної діяльності. Оскільки ж розподіл влади неминуче нерівномірний (завжди були і будуть слабші та сильніші держави), то необхідно виокремлювати „центри сил”, де накопичується владний ресурс. Взаємне розташування кількох таких „центрів” komponує силову конфігурацію, яка має горизонтальний (між „центрами сил”) та вертикальний („центри сил”, взяті у співвідношенні з рештою слабших держав) виміри. За формою, силова конфігурація може бути однополюсною, двополюсною (біполярною) та багатопольною.

Формально-теоретичне розгорнення категорії „влади” як матерії міжнародно-політичної взаємодії породжує таку категоріальну послідовність: „розподіл влади – „центр сил” – силова конфігурація – однополярність/біполярність/багатопольність”. Необхідно зазначити, що всі ці категорії є формальними. Однак в політологічному аналізові замало з'ясувати, якою є форма силової конфігурації світової політики на певний історичний момент: одно-, дво- чи багатопольною. Для витлумачення та прогнозування світових справ вирішальне значення має соціологічно-політологічний „зміст” кожного з цих полюсів. Інакше кажучи, те, чим є ці полюси, – великими державами/імперіями, міждержавними союзами, інтеграційними спільнотами – важить більше, ніж те, скільки їх.

Визначаються три основні принципи розподілу влади – баланс сил, ієрархія, інтеграція. Перший принцип є найпоширенішим, найнадійнішим, історично укоріненим та апробованим. Згідно з цим принципом, розподіл влади відбувається і підтримується через пошук рівноваги між її носіями (передусім великими державами та їх союзами).

Концепція „балансу сил” була докладно розроблена Г. Моргентау, котрий висновує її зі свого ж визначення міжнародної політики як „боротьби за владу”, вважаючи принцип і механізм „балансу сил” головною формою обмеження цієї боротьби. Він надає принципу „балансу

сил” статусу універсальності. Г. Моргентау звертається до прикладів використання принципу „рівноваги” механікою, біологією, фізіологією, доводячи, однак, що найпридатнішим цей принцип виявився саме в науках соціальних, причому „міжнародний баланс сил є лише окремим проявом загального суспільного принципу, якому всі суспільства, котрі складаються з автономних частин, завдячують збереженням цієї автономності” [2, с. 173-174].

Г. Моргентау виокремлює чотири основні методи підтримки балансу сил – „поділяй і владаруй” (ослаблення опонента і утримання його в такому стані); озброєння (чи скоріше гонка озброєнь, зумовлена дією „парадоксу безпеки”); компенсація (переважно територією чи населенням); альянси (контральянс та альянс проти світового панування) [2, с. 185-200]. Великий політичний мислитель-реаліст також виокремлює замкнені й відкриті „баланси сил”. Перші – це ті, в яких задіяні всі міжнародно-політичні актори як учасники однієї зі сторін протистояння; другі – це ті, в яких присутній „балансер”, котрий маневрує між безпосередніми сторонами протистояння [2, с. 200-203]. Останньою моргентаунівською типологією в галузі його теорії „балансу сил” є поділ на домінантні та залежні системи „балансу сил”. Домінантні системи є переважно глобальними і компонованими великими державами та їх союзами. Натомість залежні системи є похідними від домінантних, вони їм підпорядковані й здебільшого регіональні [2, с. 205-207].

Принцип „балансу сил” не є досконалим і потребує цілої системи ціннісних (морально-етичних та ідеологічних) підтримуючих механізмів. Його також складно оцінити та розрахувати (через безліч факторів, котрі просто не підлягають обліку), як і складно підтримувати у практично-політичному вимірі (через страх, непевність, нестримне прагнення влади). Нарешті, принцип „балансу сил” і відповідна йому міжнародно-політична практика є породженням унікальних історичних обставин, руйнація яких призводить до дисфункції і принципу, і практики. Так, Г. Моргентау стверджує, що цей принцип розподілу влади мало сумісний з реаліями біполярності [2, с. 209-218, с. 221-225]. Найкращі історичні умови для функціонування принципу і механізму „балансу сил” склалися, на думку Г. Моргентау, одразу в пост-Вестфальський період історії міжнародних відносин – час розквіту системи „балансу сил” (1648-1789/94 рр.). Причому, йдеться як про структурні характеристики тогочасної рівноваги – її гнучкість завдяки існуванню принаймні п’яти великодержавних „центрів сил”, наявність „балансера” і колоніального світу; так і морально-етичні підтримуючі передумови – ціннісний паневропейський консенсус, досягнутий на засадах християнства і в межах космополітичної аристократії Європи, з якої й формувався дипломатичний корпус [2, с. 221, с. 248, с. 252, с. 254, с. 348, с. 349, с. 352, с. 355].

Оригінальну концепцію „балансу сил”, як головного регулюючого принципу і механізму владних відносин, розробив видатний неореаліст

К. Волтц. В теоретичних побудовах цього неореаліста, теорія „балансу сил” ґрунтується на дедуктивно-теоретичному положенні про те, що структуру світової політики komponують незалежні держави, котрі прагнуть „як мінімум виживання, а як максимум універсального домінування” [3, с. 118]. К. Волтц вважає „баланс сил” об’єктивним принципом і механізмом міжнародно-політичних відносин. Відповідно й теорія покликана пояснити рівновагу саме як об’єктивний результат міждержавної взаємодії, максимально редукуючи зовнішньополітичні наміри, мотивації, цілі власне держав [3, с. 119]. Видатний неореаліст не виключає свідомого наслідування державним актором принципу „балансу сил”, однак зовнішньополітична діяльність об’єктивно скеровується „квазіавтоматичною реакцією одних держав на прагнення інших панувати”, і тому навіть той, хто діє всупереч інтересу рівноваги, зрештою сприяє її встановленню, тобто „баланс сил”, „порушений одного разу, буде в той чи інший спосіб відновлений” [3, с. 208, с. 210]. К. Волтц не бачить суттєвої різниці між „балансом сил” в багатополлярній і біполярній системно-історичних формаціях. На його думку, відмінність полягає лише в методах підтримки рівноваги: багатополлярній системі властиві переважно зовнішні засоби – альянси, контральянси, превентивні війни, компенсації; натомість, коли йдеться про біполярність, то балансування здійснюється шляхом мобілізації і нарощення внутрішніх ресурсів країн та блоків.

Окрім „балансу сил”, ще одним принципом розподілу влади є принцип „ієрархії”. Саме на ієрархічних засадах облаштовувалися владно-силові відносини в глобальних блоках часів біполярності та історичних імперських утворах. Подібно, ієрархічним буде жорстко-однопольсний світоустрій, в якому домінуватиме наддержавна на чолі системи сателітів, тобто встановиться той чи інший різновид світової імперії або ж капланівська „прямо директивна ієрархічна система міжнародних відносин” [4, с. 49]. Здійснення принципу „ієрархії” відбудеться в разі виникнення жорстко євроатлантичного світу. Стосовно ж системи біполярності, то ієрархічне облаштування мали власне блоки, натомість між блоками і на периферії цієї системи діяв (історично модифікований) принцип „балансу сил”. Принаймні так вважає Р. Арон, на думку котрого і за часів багатополлярності, й у біполярну добу підтримувалася політична рівновага, „спрямована на те, аби перешкодити одній державі зібрати сили, які перевищували б сили її супротивників, об’єднаних у коаліцію” [5, с. 138].

Принцип „інтеграції” передбачає об’єктивне об’єднання без асиміляції владних потенціалів держав (їх „зрощення”) в процесі й задля спільного розвитку, результати котрого суттєво перевищать результати, яких може досягнути кожен з учасників інтеграційного процесу окремо. Інакше кажучи, інтеграція – це „злиття без асиміляції” задля „системного ефекту”. Цей принцип переважно діє в розвинених інтеграційних об’єднаннях на кшталт ЄС та системах колективної безпеки на кшталт НАТО.

Сергій Кононенко

Усі три принципи розподілу влади – „баланс сил”, „ієрархія”, „інтеграція” постають ідеальними типами, з яких перший є цілком історично апробованим, два інші – лише частково. Необхідно відзначити, що принципи розподілу влади є водночас принципами організації владних відносин, адже певний принцип імплікує відповідний собі міжнародно-політичний устрій та відповідного актора: „баланс сил” – державу та міждержавну взаємодію; „ієрархія” – імперію, ієрархічно облаштований блок, однополюсний світоустрій; „інтеграція” – об’єднання держав і суспільств в інтеграційні спільноти й системи колективної безпеки. Кожен з цих принципів визначає не лише соціальну будову полюсів силової конфігурації, але й її форму. Так, „баланс сил” передбачає багатополярність; „ієрархія” – одно- і частково біполярність; „інтеграція” – одно/багато полярність (їх динамічне співіснування).

Багатополярне облаштування міжнародних відносин, зокрема, вимагає виконання таких двох системотворчих умов: приблизну рівнопотужність полюсів та їх відносну автономність один щодо одного. Однак, чи можливе виконання цих умов у сучасній світовій політиці? Глобальна поляризація нинішніх міжнародних відносин суттєво ускладнює появу нових „центрів сил”, а глибока інтегрованість цих відносин майже унеможливорює автономний статус нових полюсів глобальної владно-силової конфігурації. Розвиток в модерній міжнародній системі є залежним розвитком, тобто чим потужніше зростання, тим більш залежною стає країна – залежною від зовнішніх ресурсів, технологій, інвестицій, ринків, військово-політичної підтримки, політико-стратегічної залученості. Інакше кажучи, нині економічний поступ та політичне зміцнення окремих держав і регіонів не гарантує їх перетворення на новітні полюси владно-силової конфігурації.

Модерна багатополярність матиме низку властивостей, які радикально відрізнятимуть її від традиційної багатополярності. В цій владно-силової конфігурації (та відповідній їй системі), кожен новий полюс неминуче перетворюватиметься на невід’ємну частину світ-системи – історичний момент внутрішньої владно-силової динаміки. Подібний „новонароджений” полюс не матиме автономності, що була властива полюсам традиційної багатополярності, залишаючись невід’ємною частиною глибоко інтегрованих міжнародних відносин. Жоден із сучасних претендентів на статус „майбутнього полюсу” світової політики не володіє критичним ресурсом або ж достатньою сукупністю ресурсів для того, аби домінувати в міжнародних відносинах, скинувши з вершини глобальної владно-силової ієрархії держави євроатлантичного „центру сил”. Нарешті, чим будуть ці новітні полюси багатополярного „світу майбутнього” – великими державами, міждержавними альянсами, цивілізаційними спільнотами, імперіями, регіональними об’єднаннями?

Світова політика вже мала багатополярну владно-силову конфігурацію за часів історичного функціонування системи „балансу сил”. Реальною умовою виникнення та функціонування системної взаємодії типу „балансу

сил” є, за словами Р. Арона, існування багатьох держав, які володіють приблизно однаковими ресурсами [5, с. 142]. У розвиток аронівської тези вже М. Каплан твердить, що для цієї „системної гри” потрібно принаймні п’ять визначальних акторів відносно рівної (владно-силової) ваги, а сама „гра” унеможливується втратою одного з таких акторів, в тому числі внаслідок його внутрішньої (політичної, економічної, технологічної, адміністративної) неспроможності підтримувати свій владний статус [4, с. 27]. Постбіполярність знову актуалізувала ідею „багатополярності”. Однак, зрозуміло, що просте відтворення неможливе, оскільки кожна історична система міжнародних відносин є унікальним явищем. Тому „багатополярність в постбіполярному контексті” якісно відрізнятиметься від свого історичного попередника. Причому, відмінність визначається саме контекстом. Сучасна система міжнародних відносин характеризується особливо високим ступенем інтегрованості, взаємозалежності, глобальної розшираності.

Сучасна багатополярність, якщо вона постане, репрезентуватиме лише один з типів (чи їх комбінацію) цієї форми облаштування світової політики. Виокремлюються такі чотири типи: одномірна (горизонтальна) багатополярність; комплексна (багатомірна) багатополярність; перехідна багатополярність; часткова багатополярність.

Перша модель була історично апробованою за часів міжнародної системи „балансу сил” (1648–1914/18 рр.), а тому може вважатися класичною. В теоретичному сенсі, вона є похідною від більш ширшої моделі „винятково міждержавних відносин” і широко представлена у рамках такої традиції теорії й політології міжнародних відносин як реалізм. Подібна багатополярність передбачає змагальну і винятково владно-силову взаємодію („змагання за владу”) принаймні п’яти великих держав (чи інших, здатних функціонувати в рамках цієї форми міжнародних відносин акторів), котрі стримують одна одну, керуються імперативом безпеки, прагнуть виживання й самозбереження, об’єктивно запобігаючи глобальному домінуванню якоїсь з них. Тож ця багатополярність діє стримуючим чином, унеможливлючи глобальне панування чи світовий розкол і війну.

Модель „комплексної багатополярності” походить від більш ширшої моделі „світового суспільства” і простежується в теоріях „комплексної взаємозалежності”. Зокрема, йдеться про уявлення Р. Кохейна і Дж. Ная щодо владних відносин („дезагредована концепція влади”) й владної взаємодії („стратегії взаємозв’язку”) [1, с. 24–31]. Подібна багатополярність передбачає існування різних конфігурацій, тобто різної кількості полюсів (фактично – одразу декількох багатополярностей), у різних вимірах міжнародних відносин. Зокрема, політична, економічна, культурно-інформаційна й культурно-цивілізаційна площини міжнародної взаємодії можуть мати відмінну структуру (різну кількість полюсів). Так само певна великодержавна потуга чи міждержавний союз спроможні становити

полюс в одній з цих площин і не становити в іншій, актуалізуючи концепцію „одномірної великої держави” З. Бжезинського.

Перехідна багатополярність і часткова багатополярність є транзитивними типами міжнародних відносин, які виникають при переході від однополюсних чи біполярних владно-силових конфігурацій до багатополярних, або ж у протилежному напрямку. Історичними втіленнями першого типу можуть вважатися міжнародні відносини періоду наполеонівських воєн, коли, після поразки Австро-Угорщини й Пруссії, на міжнародній арені протистояли Франція, Велика Британія й Росія; а також міжнародні відносини часів Міжвоєнтя, коли на міжнародній арені протистояли комуністичний, уособлений Радянським Союзом, фашистський та ліберально-демократичний блоки. У першому випадку міжнародна система повернулася до багатополярної конфігурації, а другому – трансформувалася в біполярну. Слід зауважити, що стійка багатополярність передбачає існування принаймні п'яти автономних та приблизно рівнопотужних полюсів. Історичним втіленням часткової багатополярності може вважатися сучасна система міжнародних відносин, в якій домінує євроатлантичний центр сил, однак окремі великі держави периферії й напівпериферії можуть претендувати на статус полюсів в окремих регіональних та функціональних сегментах цієї системи. Безперечно, що цей тип міжнародних відносин є перехідним, містячи у собі остаточні історичні перспективи однополюсного світового суспільства, комплексної багатополярності й дещо меншою мірою – біполярності чи багатополярності одномірної.

Новітня багатополярність – це лише одна з багатьох історичних можливостей, які простежуються в сучасних міжнародних відносинах. Проте вже нині очевидно, що вона буде більш взаємозалежною та менш гнучкою ніж багатополярність класична, а також багатомірною. Ця багатомірність передбачає, що різні сфери й виміри сучасної міжнародної системи матимуть різну владно-силову конфігурацію.

Загалом, виникає питання: „чи про багатополярність йдеться?”, або інакше: „наскільки вона можлива і чому ідеї „багатополярності” знову актуалізувалися?” Відповідей може бути декілька, однак всі вони переважно перебувають у ціннісній сфері пропаганди й ідеології. Домінуючі держави світ-системного ядра, в процесі здійснення ними гегемонії, пропагують серед решти країн світу ідею можливості досягнення вищого статусу в рамках глобальної владно-силової ієрархії і навіть трансформації в новий полюс світової владно-силової конфігурації. Таким чином, приречені на залежність великі й динамічні держави периферії та напівпериферії тішаються ілюзіями щодо можливості „успіху” в сучасних міжнародних відносинах. Вони також втішають себе ілюзією можливості піднятися глобальною владно-силовою ієрархією без революційних системних змін, які в міжнародних відносинах переважно відбуваються через війну.

Список використаної літератури

1. **Keohane R.** Power and Interdependence / Robert O. Keohane, Joseph S. Nye. – 2nd edition. – N. Y. : Harper Collins Publishers Inc., 1990. – 315 p.
2. **Morgenthau H. J.** Politics Among Nations : The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. – Fifth Edition, revised. – N.Y. : Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650 [4] p.
3. **Waltz K.** Theory of International Politics / Kenneth N. Waltz – 1 ed. – N. Y. : McGraw-Hill Humanities, Inc., 1979. – 250 p.
4. **Kaplan M.** System and Process in International Politics / Morton A. Kaplan. – N. Y. : John Wiley & Sons Inc., 1957. – 283 p.
5. **Арон Р.** Мир і війна між націями / Реймон Арон ; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – К. : Юніверс, 2000. – 688. с.